

אות

כתב עת לספרות ולתיאוריה

04 גיליון
2014 קיץ

עורכים מיכאל גלזמן, מיכל ארבל, אורי ש. כהן
המערכת אבנר הולצמן, חנה נוה, מנחם פרי, חנה קרונפלד, עוזי שביט
רכזי המערכת חן אדלסבורג, נדב ליניאל
עריכת טקסט דינה הורביץ
עריכה גרפית מיכל סמו־קובץ ויעל ביבר, המשרד לעיצוב גרפי באוניברסיטת תל־אביב

על העטיפה: חיילים בשוחות, מלחמת יום הכיפורים, סני 1973 (אוסף התצלומים הלאומי, מחלקת צילומים,
לשכת העיתונות הממשלתית)

כל הזכויות לפרסום הסיפור "ברמן, למה עשית לי את זה?" שמורות לאמנון דנקר, לדודו גבע ולהוצאת מודן

ot.kipp@gmail.com

© 2014 כל הזכויות שמורות למערכת אות, מרכז קיפ, בניין רוזנברג, אוניברסיטת תל־אביב, תל־אביב 6997801

הוצאת הקיבוץ המאוחד

נדפס ברפוס אליניר

זאת – אכן – מלחמה שלא הייתה צריכה להיות

ניצה בן-ארי וישראל סמילנסקי

גילוי אליהו¹, ספרו האחרון של ס. יזהר, שראה אור בשנת 1999, זיכה אותו במחמאות רבות של הביקורת אך גם בגינויים לא מעטים. זה לא חדש, כמובן. כמעט כל ספריו של יזהר העוסקים במלחמות התקבלו ברגשות מעורבים והפכו מיד, מי פחות ומי יותר, למוקד דיון סוער. חמש עשרה שנים לאחר הופעתו ניתן להתייחס לספר ולמחלוקת סביבו משלוש זוויות: כחלק מכתבתו של יזהר על המלחמה, כהד לטראומה הלאומית של מלחמת יום הכיפורים, וכנקודת מוצא לדיון בספרות לעומת פולמוס.

* גילוי נאות: ניצה בן-ארי ערכה את הספר גילוי אליהו; ישראל סמילנסקי הוא בנו של ס. יזהר.
1. ס. יזהר, גילוי אליהו, זמורה-ביתן, תל-אביב 1999.

ס. יזהר על המלחמה

מתחילת דרכו הספרותית ועד סופה כתב יזהר על המלחמה, החל ב"לילה בלי יריות" (1939), עבור דרך החורשה בגבעה (1947), בטרם יציאה (1948), חרבת חזעה והשבוי (1949), שיירה של חצות (1951) וימי צקלג (1958), וכלה בגילוי אליהו (1999). מבחינת מספר היצירות אפשר לומר כי מרבית יצירתו עסקה בכך. גם ביצירותיו האחרות, שאינן עוסקות במלחמה, לכאורה, נוכחים המלחמה ומאבק הדמים עם הערבים: כזה הוא סיפור המסגרת של צלהבים, כזה הוא הפרק המתאר את ההתקפה על נוה צדק ורצח ברנר ב־1921 במקדמות, וכזה הוא הסיפור "המחסום האחרון" בקובץ צדדיים.

ניתן לתמצת את גישתו של יזהר למלחמה בדברים שכתב כבר ב־1966 בהקדמה למהדורה השנייה של ספר המכתבים של בן־דודו האהוב יחיעם ויץ, שנהרג ב־1946, ב"ליל הגשרים" שיוזמה ההגנה במסגרת המאבק בבריטים:

חשבון נטילת חיי אדם לעולם הוא לא; אבל טעם היאבקות על מה שאתה מאמין בו הוא לעולם הן. לבר מה שכל חשבון מחשבות העולם יש והוא מגיע למקום כזה שבו אין חשבונות, ושמי שעושה שם חשבונות – לא רק את חשבונות הוא שולל אלא מפסיד ערך עצמו. והרי זו כנראה דילמה ללא מוצא.

יש דבר מרושע עד לב השמים בכל עקדה שהיא; אבל, דבר עלוב מזה הוא להימלט ולהציל לך את עורך. מכל־מקום – זה תמיד נשאר ללא שינוי: שפלוני בן פלוני נעקר וחיינו נקרעו, ומהותו החד־פעמית לא הוגשמה, והשאיף אחריו קרע לא ינוחם בעולם ובלב אוהביו, קרע שצועק עוול, עד ששום מאזנים לא ישאו יחד, הפסד יחיד מזה – וזכיית כלל האומה מזה: אין שום שיווי־משקל [...] מעט חיים נמחים אלה, שאין מרובה מהם ושהם הכל, בעצם כל ההכל. תמיד יש כאן גדולה ללא שיעור, אבל תמיד יש כאן עוול לא יכופר. ולעולם לא יתאזנו.

האם אין מנוס מעולם נבנה מעקדות? המופת המיוחל מן הדור הצעיר של היום, אינו רק אם ידע בכוא שעת מבחן כשם שעשו לפניו – אלא אם ידע לעשות עולם כזה שלא יצטרכו בו עוד לעמוד במבחן כזה, ולא במופת כזה. לא לתת חיים ולא לקחת חיים, אלא לעשות חיים כאלה, שמבחנם בחייהם, שמופתם בקיומם, ובעוד יומם מאיר ונכון.²

אלו היו הדברים שיוזר האמין בהם ואשר הנחו אותו בכתבתו בכל תחנוניה. ויש בהם, כפי שהייתה בו־עצמו תמיד, דילמה לא מוכרעת, "דילמה ללא מוצא".

טראומה

האם אדם בוחר בטראומה שלו? האם כל חייל חוזר משדה הקרב עם טראומה?

2. ס. יזהר, "לאחר עשרים שנה", מכתבי יחיעם ויץ, עם עובד, תל־אביב 1966, עמ' 6.

מחקרים הראו כי חיילים רבים שחזרו מן המלחמה חוו טראומה. יש האומרים כי כשלושים אחוזים מהם חוו טראומה ויש האומרים כי יותר. אבל איש אינו טוען שכולם. הטראומה אינה אוטומטית, היא אינה כורח המציאות והיא גם אינה נתונה לבחירתו של אדם. יזהר נולד בשנת 1916, בחולדה, ברעב הגדול של מלחמת העולם הראשונה (רעב שבהחלט היה הטראומה של אמו). בן חמש עבר את התנגשויות הדמים של 1921 ואת ההתנפלות על בית מגוריו וראה את אביו ממרר בבכי על מותו של ברנר; בן שלוש עשרה עבר את מאורעות 1929 עם שרפת חולדה ונטישתה; בשנות העשרים שלו עבר את מאורעות 1936-1939, שבהם שמר לבילות וכאב את מותם של ידידים ומודעים, ואחר כך את מלחמת העולם השנייה, עם אימת רומל המתקרב לארץ והידיעות על זוועות השואה, ואת המאבק בכריטיזם; בן שלושים ואחת חווה את מלחמת השחרור, שבה השתתף כקצין מודיעין; ובגיל מבוגר יותר, אבל כבר לא כלוחם, עבר את מלחמת סיני, שבה נפל תלמידו האהוב עובד לדיז'נסקי, את מלחמת ששת הימים ואת מלחמת יום הכיפורים, שאליה התנדב בגיל 56 כדי לשוחח עם הלוחמים והמפקדים בסיני, ובעיקר כדי להאזין לדבריהם ולשמש כשליחם. אחר כך באו מלחמות לבנון, הראשונה והשנייה, שנגדן כתב בחרי אף – ואז מת.

מה לעשות שבפרספקטיבה שלו, מלחמת יום הכיפורים לא הייתה הנוראה במלחמות? "התיאור הזה, שאיפה שאנחנו נמצאים זה איום ונורא, לאן הגענו וכן הלאה, הוא היסטרי ולא מתאים למציאות. אני לא מקבל אותו", אמר לעיתונאית שרית פוקס זמן לא רב לאחר פרסום גילוי אליהו.³ מי שיתעקש, יראה בדברים אלה שיתוף פעולה עם הריבון ואולי אף דיבור מטעם הריבון. אבל זו הייתה דעתו האותנטית – ולפיכך גם הלגיטימית. אילו היה מבטא דעה אחרת היה בכך משום זיוף.

אם אירוע באחת ממלחמות ישראל גרם לו טראומה, היה זה דווקא מותו של יחיעם ב"ליל הגשרים". בני משפחתו עדיין זוכרים את בכי התמרורים חסר המעצורים שפרץ אז מהאיש הזה, שהיה תמיד סגור ועצור ומבוקר. לימים חזר ואמר שצדקת דרכן של הציונות והנהגתה נסדקה בעיניו בבוקר ההוא ולא נרפאה שוב מאז. ההנהגה בחרה אז ב"מלחמת ברךה" – לא הגנה אלא התקפה על סמלי שלטון בריטיים, לצורך יחסי ציבור – ויזהר לא היה יכול להשלים עם כך. גם לאנשים קשים ומסוגרים כמו הסמילנסקים יש רגעי שבירה, שבהם הם מסוגלים לבכות, לצעוק את הבכי, למרר בבכי. אצל האב זאב זה היה אירוע לאומי: מות ברנר. אצל יזהר זה היה אירוע אישי: מות יחיעם. אבל הוא השפיע על כל תפיסת העולם שלו.

מלחמת השחרור, שבה נפל אחוז אחד מכלל אוכלוסיית היישוב היהודי בארץ, אחוז שהיה החלק הצעיר, המבטיח, המשוכח שבה, הייתה טראומה לאומית קשה, אבל טראומה שנתפסה כתוצאה של מלחמת אין בררה, של קוממיות, של ניצחון המעטים על הרבים. יזהר המשיך לכאוב אותה כל ימיו.

3. שרית פוקס, "כתמים של היסטוריה אי אפשר לכבס", מעריב, סופשבוע, 9 בפברואר 2001, וראו גם <http://www.saritifuchs.co.il/?p=240>.

עקדה

שני מאפיינים לסיפורים של יזהר על המלחמה. הראשון שבהם, התבססות על מחקר קפדני וזהיר, ולעתים קרובות גם על דברים שיזהר ראה כמו עיניו וחווה על בשרו. כוחו לא היה גדול בכדין, גם לא בספריו האחרים, אלא בשחזור פרטי הפרטים, בהחייאת ההווה. השני, בחירת הנושא: מצבי קיצון, למשל קרב יוצא דופן – אם באכזריותו, אם בעקשנותו, אם בגבורת לוחמיו.

בספרו מאיר העיניים תרפ"ט: שנת האפס בסכסוך היהודי-ערבי טוען הלל כהן כי מאז 1930 לא נכתבו דברי ספרות בעברית על מאורעות 1929 – וכנראה, לשיטתו, לא בכדי.⁴ אבל הוא לא השגיח בנובלה "החורשה בגבעה", המספרת על נפילת חולדה לאחר ליל מצור באותם המאורעות. בחולדה נלחמו; לא טבחו ולא נטבחו. והלוחמים היו חבורת גברים לא צעירים, לא צברים, שנלחמו כנגד כל הסיכויים על מה שהיה בית הולדתו של יזהר. גם הצד הזה שבמלחמה – חבורת הגברים – ריתק את יזהר תמיד.

בסיפור "בטרם יציאה", שראה אור לראשונה ב-1948, מספר יזהר ליחיעם על שעתו האחרונה בדרך המאופקת והמתאפקת ביותר שאפשר, כי הוא מתקשה לנשום. דיבורו קטוע, משחזר בסטקאטו את הרגעים האחרונים:

ליל איך-סוף. "כיתה מספר שתיים". זה שלפניך הוא אליהו. הצריפים האחרונים. גדר. השער. השומר. סודר על צווארו. והרי די חם. גדרות אבן. מטעי תפוחים. ימי שלום. עמל נמלים חרוצות. מוסיקה של כלות-הנפש. מוסיקה של געגועים עד דק-דק. כל-כך הומה כל-כך נפעם. ככה. זאת השורה. הולכים. נעצרים אצל הגדר האחרונה. שדות החציר. ממטרות דוממות. שקיפות וטל. הירח יעלה. כמה וכמה יש וצריך לומר ולהגיד. ממתנינם לכתה מספר שלוש שתעבור. לפנים השדות הפתוחים. שלף, היאחזות חזקה באדמה. קסמי לב הומה. קדחת נרגעת. ולא עצבות. כיוון שממתנינם – אחרונים שבשורה מטילים מימיהם בקיר הגדר, והכל נזכרים ומתעוררים להחרות אחריהם על-פני אותה גדר. חיים פשוטים. "כיתה מספר שתיים, אחרי!" – אנחנו. אליהו פונה ואומר חרש: "איזה לילה יפה, מה? –" ואתה מצדך נענה לו בחיוך לילי, ומשיב בקול חרישי לילי: "קסם של לילה" וממשש את הרימונים התקועים בחגורה, ומוסיף עוד ואומר: "עד שפתאום הכל מתפוצץ!" אלא שזה כבר לא שייך כל-כך. ולפיכך מחרישים, ונושאים רגלים, ומדלגים אחרי החברים בפרצת הגדר, ויוצאים עמהם אל השדה, רוננים חרש, בלא דעת ברור אם זה משהו שנגמר, או, להיפך: משהו שהנה הוא מתחיל ונפתח.⁵

קשה לו לדבר. המשפטים הארוכים האינסופיים של יזהר נעשים לגמגום, לקצרנות, לאיתות מורס, להולם לב. וכאן אנחנו נפגשים גם עם אליהו, לא אליהו הנביא אלא אליהו הבחור הטוב, החבר אליהו, אליהו מהחבר'ה, חברו של "הבחור הרם" – הלוא הוא יחיעם, שלו הוא מספר את הליכתו למוות. באליהו זה נחזור ונפגוש בסיפורי המלחמה הבאים. אבל רק ב"טרזינות",

4. הלל כהן, תרפ"ט: שנת האפס בסכסוך היהודי-ערבי, כתר, ירושלים 2013, עמ' 12.

5. ס. יזהר, "בטרם יציאה", ארבעה סיפורים, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב 1959 (1948), עמ' 39.

שנכתב כתריסר שנים אחר כך, כבר אחרי ימי צקלג, יכול יזהר לומר ליחיעם ברגע הזה: "הישמר אתה מן הגשרים, הו!...!... ואל־נא תרוץ שמה – אל! אל תלך אל הגשר ההוא. [...]. אלי. אלי. למה? [...]. למה? למה? בוא אחי, אני תחתיך... יחיעם, אל תשבור כעת את הסיפור... לא. לא! לא! בוא --- בוא ---".⁶

לא נתעכב הפעם על השאלה מדוע בחר יזהר לספר דווקא את סיפוריהם של חרבת חזעה, השבוי ושיירה של חצות. כל אחד מהם וייחודו. אבל מילים אחדות על ימי צקלג. הקרב על חרבת מאחז נחשב לקרב העקשן והממושך ביותר על משלט במלחמת השחרור. הגבעה הסתמית עברה שש פעמים מיד ליד, כשמפעם לפעם הכוחות המעורבים גדלים והולכים, ואתם האבדות. אסקלציה. מצד אחד כיתת נערים המתוגברת בהמשך בעוד ועוד נערים ומהצד האחר כוחות לא סדירים המתחלפים בהמשך בכוח סדיר מצרי גדול בפיקודו של גמאל עבד אל־נאצר בכבודו ובעצמו (אם כי הדבר אינו מצוין בספר). המיוחדות הזאת, הקיצוניות הזאת, הן שגרמו ליזהר לצאת ולנסות להבין את פשרן, לנסות להיכנס אל מתחת לעורם של הלוחמים, של אלו שהלכו פעם אחר פעם לעקדתם. בין הלוחמים היו תלמידיו של יזהר מהגיימנסיה ברחובות, בני כפר ביל"ו וקבוצת שילר, ובמשך שנות הכתיבה הארוכות הם היו באים אליו, יושבים במרפסת בחושך ומספרים בפרטי־פרטים את מה שזכרו. "אני שונא את אברהם אבינו ההולך לעקוד את יצחק", כתב אז במילים שהרגיזו רבים. "מה זכותו שלו על יצחק. שיעקוד את עצמו. אני שונא את האלהים ששלח אותו לעקוד וסגר עליו הכל – ורק את דרך העקידה פתח. אני שונא שיצחק אינו אלא חומר נסיון שבין אברהם לאלוהיו. את ההוכחה הזאת של אהבה את הדרישה הזאת להוכחת אהבה. את התקדשות האל בעקידת יצחק. אני שונא. להיות קוטל את הבנים לניסוי של אהבה! לקחת כוח ולהתערב וליטול חיים כדי להוכיח בריב".⁷ רושם נורא עוררו ביזהר סיפורי הקרב על החווה הסינית בימי מלחמת יום הכיפורים (שחנן חבר מתעקש לקרוא לה בשמה המצרי, "מלחמת אוקטובר". במה שם זה טוב יותר?). הקרב בחווה הסינית היה ספק קרב ספק רצח, אחת מנקודות השפל של המלחמה ההיא. שוב נקודת קיצון. יזהר, שלא השתתף בקרב, שקל לכתוב עליו ופתח במחקר ובאיסוף חומר, אבל הדור שלחם שם כבר לא היה דור חבריו או תלמידיו הקרובים. הוא חש שאינו מוכן כראוי לכתיבה ופנה להרחיב את המחקר. בניסיונו להבין מלחמה וקרבות שחיטה אכזריים שקע בלימוד מלחמת העולם הראשונה, שבה נהרגו עשרה מיליון איש, מרביתם חיילים. הוא קרא עשרות – אם לא מאות – ספרים בנושא. כאחוז אובססיה אסף ספרים, תר אחריהם ורכש אותם, ישב בספריות, נסע לבקר בשדות הקרב ההם וגרר את בני משפחתו בכתי הקברות בצפון צרפת שמיליוני חללים קבורים בהם בשורות אינסופיות. ואכן, הציונות מופיעה בספר גילוי אליהו כמשל להתנהגות אנושית ארוורה, לא כעמדה פוליטית ולא כגרועה יותר מהלאומנות המצרית או זו הפלסטינית. בספר הזה שלושתן הן רק משל. והוא לא כתב מנקודת המבט של דור תש"ח, גם מפני שבניגוד לחיים גורי, רעו למסע בסיני במלחמת יום הכיפורים, הוא לא היה שייך לדור תש"ח ותמיד התקומם על שיוכו לדור זה, וגם מפני שהטמוס, העקרה ההמונית, הקזת הדם המונומנטלית של מלחמת העולם הראשונה ושל המלחמות כולן הם שעמדו לנגד עיניו.

6. ס. יזהר, "טרזינות", ברגלים יחפות, זמורה־ביתן 1989, עמ' 126.

7. ס. יזהר, ימי צקלג, כרך ב, עם עובד, תל אביב 1958, עמ' 804.

בסופו של דבר – מאוד בסופו, שהרי הוא כבר היה בן 83, וראיתו ובריאותו היו לקויות – ידע שהחווה הסינית אינה לפי כוחו וישב לכתוב את גילוי אליהו. אחרי כמעט עשרים וחמש שנות הכנה, כשישב סוף־סוף לכתוב, עשה את השיטיב תמיד לעשות: לכתוב על מה שראה כמו עיניו, שחווה בעצמו; להראות את הים מבעד טיפת מים. והוא לא התיימר ליותר מאשר "פירורי היזכרות של לא לוחם [...] באמצע רעידת האדמה הגדולה ששינתה את העולם [...] ומתחת למוות גדול מדי בתוך פקחת העיניים אם כל זה באמת היה מוכרח", כפי שנכתב על גב הספר. והרי שני מושגי המפתח: רעידת האדמה ששינתה את העולם, והשאלה אם באמת כל זה היה מוכרח. על מלחמת לא־מוכרח יצא זעמו של יזהר, ובאותה הזדמנות נסגר כאן המעגל של אליהו הרשקוביץ (חברו של אחיו ישראל, שנהרג באיטליה כחייל בבריגדה, באחד הימים האחרונים של הקרבות שם – ואחד מגיבורי צלהבים), ולאחריו אליעזר (הצנחן, חתנו של יזהר), שנקרא גם אלי ונעשה כפי יזהר לאליהו. כי יזהר נהג להדביק שמות "חיבה" לכל מי שנקרה בדרכו.

אחריותו הפוליטית של הסופר

יש אנשים שעולמם מסודר, ברור וחסר התלבטויות, ואפילו הם עצמם אינם כאלה, זכותם הלגיטימית היא כנראה להטיף לאחרים להיות כאלה ולדרוש מהם לגלות אחריות – ולגלות אחריות פירושו להתנהג לפי סולם הערכים של המטיף, או לפחות לכתוב כך. אבל יזהר לא היה כזה, ומי שדרוש ממנו שיהיה מה שלא היה יוצא תמיד מאוכזב ומלא ביקורת. אדרבא: מילת המפתח להבנתו ולהבנת כתיבתו היא אמביוולנטיות.

בין מבקרי הספרות יש הדורשים מהסופרים לגלות אחריות פוליטית ומוקיעים אותם אם אינם עושים זאת. חנן חבר עושה זאת בשיטתיות לכל סופר ישראלי – וזו, כמוכן, זכותו. יזהר אינו הראשון אלא חוליה בשרשרת ארוכה של מוקיעים. "בסופו של דבר", טוען חבר, "הרומן של יזהר מתפרק מאחריותו של הריבון לשלום נתיניו".

שתי התייחסויות אידיאולוגיות חריפות, ולמרבח הפלא קוטביות, מאפיינות את התגובות ליצירותיו של יזהר במשך השנים. האחת, מימין, מסווגת אותו כאחד מאויבי הציונות, פוסט־ציוני, אבי אבות "השאננים לציון", השנייה תוקפת אותו משמאל, בטענה כי הוא לא מוסרי ולא חינוכי ולא אקטיביסט ולא מנע בגופו את גירוש הערבים, וכולם ביחד טוענים במקהלה: החיילים שלנו לא עשו דברים כאלה. שתי ההתייחסויות כאחת מחטיאות את המטרה. יזהר כתב ספרות ולא עלוני תעמולה. כאשר רצה להצליף בממשל, עשה זאת ללא חת ובשמו המלא, יזהר סמילנסקי.

ביקורת אמנותית לפי קריטריונים פוליטיים אינה חידוש, כמוכן. לפני ביצוע של יצירה חדשה משלו היה המלחין דמיטרי שוסטקוביץ' אורז את תרמילו ומחכה בחלחלה לביקורת. מה שהעסיק את שוסטקוביץ' בעת כתיבת היצירה היה אם לעבור מדרימינור למי־במול מז'ור וכיוצא באלה דילמות מוזיקליות, אבל המאזין הסמכותי שלו שמע או לא שמע במוזיקה את יחסו לתכנית החומש החדשה, או את מהות זיקתו לכוֹרין, או את מידת אמנותו בדיקטטורה

של הפרולטריון – ולפי אלה חרץ את דינו. חלק גדול מהאנרגיה שלו הוציא שוסטקוביץ' לא על איך לכתוב מוזיקה טובה, אלא על איך לכתוב מוזיקה טובה ולהישאר בחיים. המבקר הפורה יוסף אורן טבע את המושג "השאננים לציין" ואף הקדיש לו כמה מאמרים, ואלה כונסו בספר שראה אור בשנת 2000.⁸ במאמר שנכתב ב־2009 הסביר אורן ש"המובן של המילה 'שאננות' [...] היא (!) לכן אדישות [...] כלפי הנחת היסוד של הצינונות, שארץ־ישראל בשלמותה היא הנחלה הלאומית של העם היהודי – הנחה שהדריכה את הפעילות של כל הממשלות החוקיות שהעם בחר מאז שהמדינה נוסדה".⁹ בעצם לא רק אדישות – אלא גרוע מזה: "ההתחפרות של הסופרים האלה בהשקפה הפוסט־צינונית [...] מולידה חרדה וזורעת יאוש בקרב אזרחי המדינה [...] מחלישה את מעמדה של המדינה בדעת הקהל בעולם ומקשיחה את מדינות־ערב בעמדת הסירוב המסורתית שלהן להצעות השלום של מדינת־ישראל".¹⁰ וראש וראשון לשאננים אלה, אויבי הציבור החותרים תחת הריבון, אליבא דאורן, הוא – מי אם לא – ס. יזהר:

מבין סופרי המשמרת הראשונה [...] התבלט הסופר הצעיר ס. יזהר, בסיפוריו על מלחמת תש"ח [...] לימים הפך יזהר למורם הרעיוני (ובמידה רבה גם למאורם הספרותי) של השאננים לציין בספרות הישראלית. [...]

בסיפוריו על מלחמת תש"ח קבע יזהר לבאים אחריו את הכללים לכתוב יצירה ברוח השאננות לציין. הוא העלים את העובדות, שעל ריקען התרחשו האירועים שתיאר בסיפוריו, הוא העתיק אירועים משולי ההתרחשויות במלחמת 1948 למרכז העלילות, הוא שפט אותם באמות־מידה מוסריות מוחלטות וסיכם במסקנה שאליה חתר: האשמת לוחמי תש"ח בהתנהגות בלתי־מוסרית, בעשיית פשעי מלחמה נגד אזרחים ובנישול תושביה הערבים של הארץ מאדמותיהם. בכך הניח עדות יהודית מרשיעה, שעל סילופיה הסתמכו הפלסטינים כעבור שנים [...] כאשר ברו את מיתוס "הנפכה" הכוזב כמשקל נגד ל"שואה". [...]

[...]

ולכן להשפעת השאננות לציין, ההשקפה שיוהר הניח את אדניה בספרות הישראלית, ולטענת הנישול שהפריח לאוויר, כדי שתכתים את צחור דגלנו בזיכרון הדורות הבאים שלנו, צריך לקשור את העלילות של הכותבים הבאים: את מול היערות (1968) של א.ב. יהושע, את עשו (1991) של מאיר שלו ואת אחוזת דג'אני (2008) של אלון חילו.¹¹

"משנת 1973 ואילך", ממשיך אורן וטוען, "[...] בהשפעת 'רעידת האדמה' שטלטלה את החברה הישראלית במלחמת יום־כיפור, גדל בהתמדה מספר הסופרים התומכים בהשקפת השאננות

8. יוסף אורן, השאננות לציין בסיפורת הישראלית, יחד, ראשון לציין 2000, עמ' 160, וראו גם http://www.daat.ac.il/daat/ktav_et/maamar.asp?ktavet=1&id=769
9. יוסף אורן, "השאננים לציין בספרות הישראלית (חלק א)", דעת, 27, 2009, http://www.daat.ac.il/daat/ktav_et/maamar.asp?ktavet=1&id=769; ההדגשה במקור.
10. שם, שם.
11. שם, שם; ההדגשות במקור.

לציון וכיום מחזיקים בה רוב הסופרים מהמשמרות שהצטרפו לספרות הישראלית אחרי מלחמת 1973". ואורן גם אינו מהסס להסביר מדוע כך הוא הדבר. הכול משיקולי תועלתנות:

נכונות רוב הסופרים מארבע המשמרות, שהצטרפו לספינת הספרות העברית אחרי המשמרת של ס. יזהר ומשה שמיר, להזדהות עם "מחנה השלום" ולהצהיר בכך על נאמנותם להשקפת השאננות לציון, היא יותר מדי סוחפת מכדי שתהיה חפה מחישובי תועלת. [...] השתייכות לסופרי "מחנה השלום", ואפילו הזדהות בלבד איתה, מעלה את יוקרתו של הסופר בעיני חבריו, מבססת את מעמדו בספרות וברוב המקרים גם גומלת לו בהרבה טובות הנאה, שהרי בכל מוקדי הכוח של הספרות מחזיקים בימים אלה נציגים מקרב השאננים לציון. מביניהם נבחרים המרצים בחוגים לספרות באקדמיה, העורכים בעיתונות הספרותית, החברים בוועדות הקובעות את מימון הפרויקטים, שופטי הפרסים הספרותיים ומיצגיה של הספרות הישראלית בכינוסי הסופרים בעולם.¹²

אכן, בחושיו החריפים תפס אורן את שורש הדבר – מדוע ההתנגדות לריבון משתלמת ומדוע מחאה נגדו היא המפתח להצלחה. רק לסולם שבו כתב יזהר את דבריו לא שם לב ולא טרח להעיר עליו דבר. כי באמת: כשמדובר בתעמולה – העניין בסולם (המוזיקלי) נשכח. אורן אינו היחיד וגם אינו מיוחד בגישה זו – ולתימהונו, אולי, יתברר לו כי יזהר הותקף ומותקף יותר משמאל מאשר מימין. יצחק שדה, מפקדו המיתולוגי של הפלמ"ח, שהעברית שלו לא הייתה טובה, תקף את לשונו של יזהר בטענה שהיא "מסך עשן כבד" המונע ממנו למלא את תפקיד הסופר – "תפקיד חיובי כלפי החברה [...] שירות לכלל".¹³ דוד כנעני אמנם שיבח את "קול המצפון ההומאניסטי, שאינו נכנע למליצה המתחסדת ולא אינטרס הגס, החושף את צלם האדם אשר למנוצח ולמנוצח, המצמיד את תשומת-הלב לאסון שבמלחמה. אומץ-לב ציבילי לא-מועט נדרש היה מאת סופר [...] הבא להצביע – בעיצומם של הקרבות – על 'אורוות החזירות', המרים קולו 'כנגד עדת המשקרים הגדולה העשויה בורות, אדישות-תועלתית וסתם אנוכיות ללא בושה', המתאר את קטני-ארץ הערבים באזלת ידם, באסונם הגדול", אולם גם הוא רואה ביוזר "יפה נפש" וטוען כי כישלונו של יפה הנפש נובע בדיוק מתוך אותו הומאניזם בלתי מסקני שלו, "הומאניזם של מחצית הדרך, אשר משקלו בעולם המעשה קל כנוצה ופושט את הרגל במיבחן הריאלי הראשון".¹⁴ דן עומר, מחבר הספר המוחרם בדרך, מבקר הספרות והתרבות של העולם הזה ובעל הטור "נמר של נייר" באותו שבועון, הציג את יזהר בשנת 1966 כמשרת חנפן של המשטר המחבר תעמולה ציונית בזויה: "ובצלקג", הצליף עומר, "יש מכוונות אספרסו, לא רחוק משדות האספסת, והילדים שיוולדו מחר, הרי תמיד יולידו מחר, ימותו גם הם בקרבות הרחוב בגבול-הערבי".¹⁵ ואורי שהם, איש השומר הצעיר, האשים את

12. שם, שם.

13. יצחק שדה, "לבעיה: סגנונו של ס. יזהר", על המשמר, 1 ביוני 1951.

14. דוד כנעני, "בשיירה ובצידה", בינם לבין זמנם, ספרית פועלים, מרחביה 1955, עמ' 94-135; המאמר נרפס לראשונה בתוך אורלוגין, 5, 1952, עמ' 45-65.

15. דן עומר, בדרך, הוצאת "גג", גולגותא, ירושלים 1966, עמ' 15. על דן עומר ראו ניצה בן-ארי, דיכוי הארוטיקה בספרות העברית, 1930-1980, הוצאת אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב 1966, עמ' 49-56.

יזהר ב־1974 בשיתוק חסר תקנה במצבים שבהם נדרש הגיבור להכריע הכרעה מוסרית, וקבל על כך שגם אם בחלל נותרות זעקת החמס וזעקת סדום, בעיקרו של דבר אין בסיפוריו של יזהר אתוס מוסרי בסיסי.¹⁶

וזה רק קומץ מדברי המבקרים. דבר אחד משותף לכל המבקרים הללו, מימין ומשמאל – אי־היכולת שלהם לקרוא ספרות כספרות, ולא כפולמוס פוליטי. ועוד דבר משותף להם: הציפייה הכפיייתית לשמוע את דעותיהם־הם מופקות מפי הסופר, ולא – נחרץ דינו.

כשיזהר רצה לכתוב מאמר פוליטי, הוא ידע לכתוב מאמר פוליטי. הוא עזב את הכנסת כבר ב־1965 כאופוזיציונר, לא כאיש הממסד ולא כנציג הריבון. הוא הצליף בממסד במאמרים בעיתונות, עד שהעורכים סירבו לקבל מאמרים משלו לפרסום. ב־1994 סירב יצחק רבין ללחוץ את ידו של יזהר בטקס מתן תואר דוקטור לשם כבוד שהוענק לשניהם באוניברסיטת חיפה, מרוב עלבון על מה שיזהר כתב נגדו לאחר הכרזתו שצריך "לשבור לערבים את הידיים והרגליים". משונה לחשוב שיזהר עמד לידו בשורת המזמרים את "שיר לשלום" באותה הפגנה היסטורית (ואולי טראומטית). דפי ריב, ספרון קטן שיצא לאור ב־1988 וכינס מבחר ממאמריו הפוליטיים של יזהר, מעניק לנו דוגמה זעירה אך צורבת מן האש והגופרית שיזהר שפך על הריבון. הנה קטע בשם "על ההנהגה שלנו", שנדפס לראשונה ב־24 בפברואר 1988 בעיתון דבר:

הנה הם. אלה? האמנם? אלה הם כל מה שיש לנו? אלה הם המיטב שלנו השמור לשעה הקשה? ממש אלה שרואים אותם ושומעים אותם בטלוויזיה? הדלות הזו, המסכנות הזו, הקטנות הזו – שר ההיסטוריה מהתל בנו! איך נשארנו כעת בירי כל אלה – כשהכל צריך לתנופת מחשבה, לתעוזת הכרעה, ולאחריות מוסרית – ואיזה מוגבלות, איזה שדיפות ואיזה יאוש עלינו. כולם רק מוחות מאובנים, רק מושגים מאובנים, רק בלי להציע כלום, רק בלי לקדם כלום ורק תקועים בלא. תמיד לא ושום דבר מלבד לא. תקועים בכטון השלילה ואין מה לעשות. מה יוצא? יוצא שהמסוכן היום איננו כל־כך באבן שבידי הנער המיידה – אלא באבן הזו התקועה במוחות המאובנים האלה. במוח המזוקן הזה שלא למד כלום ולא ילמד כלום. המוח שלא המציא כלום, שלא פרץ כלום, שאינו מתכוון לפרוץ, נטול שום דמיון, לא יוצר מצבים חדשים ולא מקדם מהלכים חדשים, חסר שום גמישות ורק מאובן על סיסמאות מאובנות. מה מסוכן יותר ממוחות

16. אורי שהם, "הערבה הפתוחה, הפרדס הסגור והכפר הערבי: על מצבי יסוד ושאלות מוסר ביצירתו של ס. יזהר", סימן קריאה, 3-4, 1974, עמ' 336-346. על המוסרי ביצירתו של יזהר, ובעיקר בהרבת חזעה, מצביע אורי ש. כהן במאמר שנכתב בעקבות חשיפת הקדמה של יזהר לסיפור זה, שהעורך דוד כנעני בחר לא להדפיסה. כותב כהן בסיכום דבריו: "יזהר בוודאי לא חושב שאין צדק במלחמה, או שליהודים אין מקום בארץ הזאת; הוא רק מדגיש שראיית הסכסוך כמשחק סכום אפס (אתה או גולה או מגלה), אינה צורת המציאות, אלא תפישת המציאות כסכסוך אינסופי, שבהכרח תכפוץ את המדינה ואורחיה למכונת המלחמה (כל העם צבא, ושימו לב לסייח שמייצג את הפלסטינים, בעוד שמואליק 'מביט רחוק לעבר מה שנגזר, כשעדיין השדה מהביל הד פלא של שעטות אבירים לחופש', עמ' 59). ההקדמה היא רק הקדמה. אתה או בלעדיה הספר נשאר עיקר, אבל היא פותחת פתח לזכור על מה אנחנו נענשים (גירשנו וגם ירשנו, עמ' 87), אנחנו שלא ביקשנו אלא שיפתחו לנו שער" (אורי ש. כהן, "על התנצלותו המאשימה של ס' יזהר", הארץ, ספרים, 18 בספטמבר 2009).

מאובנים? אבל ממש מיריים כידיהם, מיריים קשות עם מוחות מאובנים, ממש מיריים כאלה נופלות פתאום המלחמות. אם נותנים להם. אם לא עושים משהו. ומיר. 17.

כך התבטא יזהר הפוליטי, המצליף הלאומי, בכתיבה פולמוסית. לא כך הוא התבטא בכתיבה ספרותית. ומבקר היוצא מתוך תפיסה פוליטית מסוימת, ועם דעה נחרצת על מה צריך להיות כתוב בספר על מלחמה ועל כך שתפקידו של הכותב לייצג את הטראומה ובכך לרפא אותה, אינו קורא נכון את הספרות. הוא לא יבחין, למשל, בניואנסים כמו ריבוי קולות או הומור (דוגמת "שם יושב מישוהו כמו לא מכאן ומקלף במומחיות תפוחי אדמה, מסכיב יהום הסער והוא מקלף")¹⁸ או סרקזם. הוא לא יבחין בכך שחיפוש אליהו-אליעזר אינו אלא עילה, שיוזהר אינו נותן פתחון פה לאלהו-אליעזר כי אין לו בעצם שום תפקיד. הוא הנציג, הפרוזאי כל כך, של הצנחנים הוותיקים, "אלופי הארץ ב'הסתדרויות' שלהם"¹⁹ בכל תנאי השדה, ותיאורו מפרך כל תיאוריה על אליהו העולה בסערה השמימה. להפך, הבחירה בטואץ ובפעולה המיותרת ביותר במלחמה כרגע אפיפני, שבמרכזו הצנחן הסומך על המפקדים פחות מכל אחד אחר, היא אמירה ברורה מאוד של יזהר, והיא מוחמצת לחלוטין בקריאה של חנן חבר. שוב עניין של אירוניה.²⁰ אם יש במדבר גילוי והתגלות, הרי הם מהסוג הרליגיזי החבוי תמיד בסיפורת של יזהר, אותו רגע של התעלות שהוא מנסה תמיד, שוב ושוב, לגעת בו במילים. לכן גם הדיון על "ההשגחה העליונה" מחמיץ את העניין. את זעמו הביע יזהר בראיונות עיתונאיים, כמו הראיון מ-1999 עם עינת ברקוביץ. אי אפשר שלא לראות שם כמה כעס יש ביזהר על אריק שרון, למשל, וכמה סרקזם יש בתיאור החלב והדבש הזורמים בחפ"ק שלו. הנה מובאה קצרה מתוך אותו ראיון, המשלבת בתוכה קטע מתוך גילוי אליהו:

17. יזהר סמילנסקי, דפי ריב, זמורה-ביתן, תל-אביב 1988, עמ' 17.

18. יזהר, גילוי אליהו, לעיל הערה 1, עמ' 16.

19. שם, עמ' 12.

20. אותו אליעזר היה בין הצנחנים שכבשו את הר הבית ב-1967 ומאז כף רגלו אינה דורכת שם. מספר יזהר לעינת ברקוביץ: "יש צד של הקרב על ירושלים שלא מדברים עליו. הצנחנים האלה עברו בקרב ההוא את אותו הליך התבגרות, שעבר הצבא במלחמת יום-כיפורים. אז נכון שהייתה מלחמה מפוארת על ירושלים, והר-הבית בידינו, אבל אפשר היה לגמור את הקרב הזה בפחות נפגעים. הפלוגה של אליעזר הלכה ב-1976 אל חומות ירושלים לרחוב שיורד אל החומה. התחילו את הקרב הזה שמונים צנחנים, ובבוקר עמדו רק ארבעה על הרגליים. אפשר היה לשלוח לשם טנק או שני משוריינים לעשות אותה העבודה, אבל כמו בחווה הסינית, היה מישוהו שקיבל על עצמו את הדבר הזה ושלח אותם, והם הלכו ונפלו והלכו ונפלו. [...] ומי ששרד את הקרב הזה, נשאר אצלו הכאב על מה שקרה שם והידיעה שאין לך על מי לסמוך, לא על גנרלים ולא על פוליטיקאים, ותמיד-תמיד לבדוק את האלטרנטיבה. וזה מה שהציל אותם במלחמת יום-כיפורים" (עינת ברקוביץ, "הלם הקרב השני של ס. יזהר", ידיעות אחרונות, 7 במאי, 26 במארס 1999; הראיון פורסם שוב עם מותו של יזהר ב-21 באוגוסט 2006, וראו <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3293814,00.html>). תיאור אליהו-אליעזר והצנחנים הכובשים את העיר העתיקה (ולא רוצים לחזור שוב למקום) מופיע אצל יזהר בסיפור "הדרך ליריחו", וראו ס. יזהר, עדיין, עריכה: ניצה בן-ארי, זמורה-ביתן, תל-אביב 1996, עמ' 154.

שעות אחר-כך הם שומעים פגזים מכיוון גזרתו של האלוף. "שוב יש רעמים מהצפון. ההוא שם לא מוותר, הוא מת לגרור אותם ואותנו להמשך המלחמה. הוא רוצה להיאחז במלחמה שתתחדש ולרוץ הלאה פנימה לעבר קהיר כל כמה שיוכל ולהשמיד מהם כל כמה שיוכל. הוא לא מקבל הוראות, הוא זומם ויוזם מהלכים, שיסחפו אחריו את כולם. הוא לא מאמין בשום הסדרים. הוא מאמין רק בכוחו של הכוח. בעובדות שיוצר הכוח, רק הכוח מניע את ההיסטוריה, ורק כוח מנוהל נכון יוכל לתקן את כל השגיאות, שנעשו בהתחלה מתוך השלומיאיות ומתוך תשישות המבט הגדול. כעת הוא מלך לעצמו, אבל הנה הוא הולך לסחוף את כל הצבא לדרכו ועד הערב להיות מלך ישראל, אמר לנו המסביר שלנו ולא כמעט כעס, על צד האמת יכול היה מן הסתם להגיד עוד דברים נוקבים וכועסים, אלמלא שכבר ממש צריך לזוז..."²¹

העיתונאית מזכירה ליזהר שאותו אלוף הוא היום – כלומר אז, ב-1999 – שר החוץ, ויזהר, כדרכו, מביע בגלוי את מורת רוחו מכך. לעומת הזעם על האלוף שרון מביע המספר כמיהה לדמות-אב כמו האלוף קלמן מגן, שהותיר בו רושם עצום – נכון, זה מתחבר לאישיותו של יזהר, וגם לכמיהה הגדולה לאיזה אבא שיעודד וירגיע קצת בתוך הכאוס. הכמיהה ל"אבא-זלמן" מ"משעולים בשדות" היא הד לכמיהה לדמות סמכותית, כמיהה החוזרת ונשנית אצל יזהר מראשוני סיפוריו ואילך, אף לפני שהייתה תש"ח.²² והנה סוף-סוף מצא לו, אם לא "אבא-זלמן", כי אז "אבא-קלמן". פטישיזציה, יטען המבקר, המוחקת את הטראומה תוך דילוג על עבודת האבל? ולמה לא עוגן זמני וקלוש להיאחז בו בחזיון הבלהות, בתוהו ובוהו העצום? "נתפשנו עם החורבן השלישי, [...] ועם מנהיגים אבודי דעת. פתאום ואין לנו אבא, "מצליף שם יזהר;²³ צריך שיהיה כתוב שם "גולדה" ו"דיין" כדי לסבר את האוזן?

ממאמר פוליטי ניתן לצפות לעקיבות, לחד-משמעיות, להצבת שאלה ומתן תשובה בעקבותיה. אבל כוחה של הספרות הוא במתן ביטוי לסתירות, לקשיים, לספקות, בהצפת המכלול המורכב הנקרא "חיי אדם", בראיית המצחיק עם הנלעג ועם הנשגב והמרומם גם יחד, ועם כל מה שביניהם, החל מחפירת עמדות מפרכת או הליכה אינסופית אחרי השור בצלהבי השמש ועד התפעמות ממוזיקה שמיימית או מפריחת צנון-הבר. אסור לצפות ממנה כלל להייררכיה סדורה בין דברים "חשובים" ל"לא חשובים", ושקיעת השמש או זריחת הירח עשויות להיות בה חשובות יותר מנאום התקציב של שר האוצר. ולהיות מסוגל לקרוא אך ורק את המשמעות הפוליטית של יצירת ספרות זה לא לדעת לקרוא.

דווקא ההתנגדות הנזעמת הזאת מימין ומשמאל גם יחד מעידה כי יזהר הצליח לברוא יצירה אפקטיבית המעלה תמונת אמת, מורכבת ואמביוולנטית כמו החיים עצמם ונוגעת לא רק ללב אלא גם לחדרי בטן. מי שיודע לקרוא את יזהר צוחק ובוכה בקורא, וגם מצליח לעתים לראות את התמונה הרב-ממדית שמעבר לפלקטים. אם ניתן או לא ניתן לייצג טראומה באמצעות

21. ברקוביץ, שם.
22. עמד על כך דן מירון: "מצוי כאן הגבר האבהי ושופע-הבטחון על כל תכונותיו הפיסיות (כובד גוף, שעירות וכו') והרוחניות (חכמה שקטה, הבנה, חיוך)" (דן מירון, ארבע פנים בספרות העברית בת ימינו, שוקן, ירושלים ותל-אביב 1975, עמ' 154).
23. ס. יזהר, גילוי אליהו, לעיל הערה 1, עמ' 139.

הלשון, אם כישלון ייצוגה אכן מובנה ביסודה – על כך אין תשובה. אבל ניתן בעזרת הספרות והמילים להציף מחדש את הרגשות, את האימה בשעת הפגזה עזה, כשמתחפרים בציפורניים באבן החול החשופה, את הספירה-לאחור של הצונח אל קווי האויב, את המהומה והבלבול והטירוף, את הסופה במדבר כששקיות פלסטיק צומחות על גדרות תיל, את הנשגב ואת האבסורדי, ובאמצעותם – דווקא באמצעותם, ויותר מאשר בפובליציסטיקה – את השאלות המוסריות הקשות שעולות ומציקות וממשיכות להדריך את מנוחתנו. פציפיזם נאיבי? שיהיה. הקטעים האלה – שנכתבו ביד אמן בשל היודע את מלאכתו ויודע, אולי, שזו יצירתו האחרונה, המלחמה האחרונה שלו – ייזכרו לעולם כספרות על-מלחמה או נגד-מלחמה במיטבה.

חנן חבר דורש מרפא במקום שאין בו מרפא. הוא מוקיע – ובצדק, כפי שמתברר שוב ושוב מחשיפת המחדלים – את כל נציגי '48 שניהלו את המלחמה האומללה ההיא, ומיד הוא מוקיע גם את האב החלופי, מי שיכול היה, לטעמו, לחסל את האב העוקד ולא עשה זאת. על כן הוא סגור לקריאה אירונית או לכל קריאה פרשנית אחרת שאינה פוסט-קולוניאלית. על כן הוא דורש מיזהר דברים שאין בו. דברים שאינם מבין. דברים שספרות אינה יודעת לתת. הוא מבקר יצירה על מה שאין בה. זוהי פרקטיקה פוסט-קולוניאלית מקובלת, ויש לקוות שהדיון הזה חושף את מגבלותיה.